

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/172-175>

İlahə Hüseynova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-9222-8126>
huseynova.ilaha.nizami.2023@unec.edu.az

Vergi öhdəliklərinə əməl olunmasına təsir edən amillər

Xülasə

Vergi uyğunluğu, yalnız iqtisadi və mali faktorlarla məhdudlaşmayan, eyni zamanda psixoloji, sosial və hüquqi aspektləri də əhatə edən kompleks və çoxölçülü bir anlayışdır. Fərdlərin və müəssisələrin vergilərini könüllü şəkildə ödəməyə yönəlmiş davranış və münasibətlərinə təsir edən amillər müxtəlifdir və bu faktorlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, hüquqi infrastruktur, mədəni dəyərləri və idarəetmə keyfiyyəti kimi strukturlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Əsasən, fərdin gəlir səviyyəsi, tətbiq olunan vergi dərəcələrinin ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə uyğunluğu, vergi öhdəliklərinə əməl olunmaması halında tətbiq ediləcək cəza və sanksiyalar, yoxlamaların intensivliyi və həyata keçirilmə ehtimalı, vergi qanunvericiliyinin aydın və sadə dildə hazırlanması, mövcud qanunvericilikdə olan boşluqlar və ziddiyyətlər, cəmiyyətdə formalaşmış vergi mədəniyyəti və ictimai rəylər vergi uyğunluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bundan əlavə, dövlətin və vergi orqanlarının şəffaflığı, hesabatlılığı və ədalətli davranışı da vətəndaşların vergi sisteminə olan inamını formalaşdıran mühüm psixoloji və institusional faktorlardır. Digər tərəfdən, dövrü olaraq həyata keçirilən maliyyə amnistiyası və ya vergi borclarının silinməsi kimi tədbirlər, qısa müddətli müsbət təsir göstərsə də, uzunmüddətli dövrdə vergi ödəyicilərində ədalətsizlik və sistemə qarşı inamsızlıq yarada bilər. Nəticə etibarilə, vergi uyğunluğunun artırılması üçün yalnız fiskal siyasətlər deyil, eyni zamanda sosial maarifləndirmə, hüquqi islahatlar və idarəetmədə şəffaflıq kimi müxtəlif istiqamətli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: vergi uyğunluğu, iqtisadi amillər, qeyri-iqtisadi amillər, öhdəliklər, könüllü ödəmə

İlahə Hüseynova

Azerbaijan State Economic University
Master student

<https://orcid.org/0009-0006-9222-8126>
huseynova.ilaha.nizami.2023@unec.edu.az

Factors Affecting Compliance With Tax Obligations

Abstract

Tax compliance is a complex and multidimensional concept that is not limited to economic and financial factor but also encompasses psychological, social and legal aspects. The behaviors and attitudes of individuals and businesses toward voluntarily fulfilling their tax obligations are influenced by a wide range of factors, which may vary depending on a country's socio-economic development level, legal infrastructure, cultural values and governance quality. Primarily, factors such as an individual's income level, the fairness and equity of applicable tax rates, the severity of penalties for non-compliance, the likelihood and intensity of tax audits, the clarity and simplicity of tax legislation, existing legal loopholes and contradictions, as well as the prevailing tax culture and public opinion within society, all significantly affect tax compliance. In addition, the transparency, accountability, and fairness of the state and tax authorities represent critical psychological and institutional factors that shape citizens' trust in the tax system.

On the other hand, periodically implemented financial amnesties or tax debt write-offs, while they may have short-term positive effects, can lead to perceptions of injustice and mistrust in the system over the long term. Consequently, enhancing tax compliance requires not only effective fiscal policies but also the implementation of multidimensional measures, such as public awareness campaigns, legal reforms and increased transparency in governance.

Keywords: *tax compliance, economic factors, non-economic factors, obligations, voluntary payment*

Giriş

Vergi sistemi dövlətin maliyyə dayanıqlığını təmin edən əsas alətlərdən biridir. Bu sistemin səmərəli şəkildə işləməsi isə birbaşa olaraq vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinə əməl etmə səviyyəsindən, yəni vergi uyğunluğundan asılıdır. Vergi uyğunluğu yalnız iqtisadi və hüquqi mexanizmlərlə izah oluna bilməyən, eyni zamanda psixoloji, sosial və institusional amillərin təsirində formalaşan kompleks bir davranış nümunəsidir. Müasir DÖVRDƏ dövlətlər üçün vergi uyğunluğunun artırılması yalnız gəlir toplama baxımından deyil, həm də ictimai ədalətin və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, vergi uyğunluğuna təsir göstərən müxtəlif faktorların öyrənilməsi və təhlili, daha effektiv vergi siyasətinin formalaşdırılması üçün mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat

Bir ölkədə dövlət idarəçiliyi və maliyyə bürokratiyasının quruluşu vətəndaşların vergi öhdəliklərinə riayət edib-etməməsində birbaşa rol oynaya bilər. Dövlət şəffaf və hesabatlı idarəçilik prinsiplərinə əməl etdikdə, insanlar vergilərinin necə xərcləndiyini görərək dövlətə olan etimadlarını artırır. Bu isə dövlət idarəçiliyinə müsbət münasibət formalaşdırır. Eyni zamanda, vergi orqanlarının vətəndaşlara yanaşması, göstərilən ictimai xidmətlərin keyfiyyəti, iqtisadi sabitlik və korrupsiya barədə təsəvvürlər də vergi uyğunluğuna təsir edən amillərdəndir. Dövlətin qəbul etdiyi siyasətlər cəmiyyətin idarəetməyə baxışını müəyyən edir. Vergi sistemi sadə, şəffaf, texnoloji yeniliklərlə dəstəklənən və vətəndaşlarla açıq ünsiyyət yaradan olmalıdır ki, vergi ödəmək asanlaşsın. Çünki məcburi ödənişlər insanlarda psixoloji yük yaradır; insanlar mürəkkəb prosedurlardan yayınmağa meyllidirlər. Buna görə də vergiləndirmə prosesi mümkün qədər sadə və anlaşılan olmalıdır. Bundan başqa, fərdi vergi ödəyiciləri ilə empatiya əsasında, müştəri yönümlü ünsiyyət qurmaq qarşılıqlı etimadı artırır və vergi uyğunluğunu dəstəkləyir. Bu isə vergi itkilərinin qarşısını almağa və ya onları minimuma endirməyə kömək edir (Akdoğan, 2023).

Vergi uyğunluğuna təsir edən əsas amillərdən biri də vergi yığımını və xərclənməsi səlahiyyətini əlində saxlayan siyasi hakimiyyətin cəmiyyətdəki nüfuzudur. Dövlət qərarlarının necə qəbul edilməsi, vətəndaşların bu proseslərə nə dərəcədə cəlb olunması, ictimai resursların necə istifadə olunması insanların dövlətə olan inamını birbaşa formalaşdırır. İctimai xərclərdə lazımsız bürokratiya, vəsait israfı və ya korrupsiya kimi neqativ hallar vergi ödəyicilərinin verdikləri vergilərin əvəzində haqq aldıklarına dair qənaətlərinə təsir göstərir. Həmçinin ictimai xidmətlərin keyfiyyəti, bu xidmətlərin göstərilmə tərz, dövlətin legitimliyi və fərdlərin dövlət hakimiyyətinə bağlılığı kimi faktorlar vergi uyğunluğunu başa düşmək üçün insan-dövlət münasibətləri çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir (Karaca, Oktay, Yemez, 2020).

İqtisadi vəziyyət vətəndaşların vergi ilə bağlı münasibətlərinə birbaşa təsir edir. Ümumilikdə ölkənin rifah səviyyəsi, qiymət artımlarının insanların gündəlik həyatına təsiri və dövlətin xərclərinin nə dərəcədə məqsəduyğun olduğu barədə qəbul edilən fikirlər verginin onlarda yaratdığı təəssüratı müəyyən edir. Əgər insanlar maddi çətinlik çəkir və ya vergilərinin düzgün istifadə olunduğuna inanmırlarsa, vergi ödəmək istəyi zəifləyə bilər. Buna görə iqtisadi sabitlik və dövlət idarəçiliyinə inam vergi öhdəliklərinin könüllü şəkildə yerinə yetirilməsində əsas amillərdən hesab olunur (Hocaoğlu, Koca, Behdioğlu, Demirhan, 2023).

Vergi şüurunun cəmiyyətdə formalaşması üçün iqtisadi şərtlər böyük rol oynayır. Fərdlərin gəlir səviyyəsi, iş imkanları, vergi yükünün ağırlığı, tətbiq olunan vergi dərəcələrinin ədalətli olub-olmaması və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın yayılması bu prosesi birbaşa təsir edən amillərdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, həm şəxsi gəlirlərin, həm də vergi dərəcələrinin artması vergi ödəməyə könüllüluüyü azaldır və vergi qaçaqçılığı halları artır. Bu da iqtisadi göstəricilərin fərdlərin vergi davranışları üzərində nə qədər əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu göstərir (Kılıç, Aytaç, 2019).

İnflyasiya da vergi kimi fərdlərin satınalma gücünü azaldır. İqtisadiyyatda inflyasiya bəzən dolayı vergi növü kimi qiymətləndirilir. İnflyasiya vergisi, nağd pul saxlayan şəxslərin varlığının real dəyərinin azalması ilə nəticələnir və bu, dolayısı ilə gəlirə təsir edir. Bu təsir saxlama müddəti və məbləğindən asılı olaraq artır. Dövlət valyutasının satınalma gücünün azalması inflyasiya vergisi kimi qəbul edilir. Dolayı vergi olması səbəbindən bu vergi növü birbaşa hiss olunmur və psixoloji olaraq ənənəvi vergilərə nisbətən daha az reaksiyaya səbəb olur (Akdoğan, 2023).

Qeyri-rəsmi iqtisadiyyat həm qanuni, həm də qeyri-qanuni yollardan həyata keçirilən, rəsmi statistikalara daxil edilməyən iqtisadi fəaliyyətləri ifadə edir. Vergi baxımından isə bu, gəlirin qəsdən bəyan edilməməsi deməkdir. Bu cür davranışlar vergi qaçaqçılığına səbəb olur, dövlətin vergi gəlirlərində azalmaya, bazarda ədalətsiz rəqabətə və gəlir bölgüsündə bərabərsizliyə yol açır (Karaca, Oktay, Yemez, 2020).

Dövlət büdcəsində yaranan kəsirləri aradan qaldırmaq üçün mövcud vergi növlərinin dərəcələri artırılır və ya yeni vergilər tətbiq edilir. Bu isə vergilərini düzgün ödəyən şəxslər üzərində əlavə yük yaradaraq onların vergi ödəməyə olan könüllü bağlılığını azalda bilər. Nəticədə vergi sisteminə olan inam zədələnir və bu şəxslər də zamanla vergi qaçaqçılığına meyllənə bilərlər. Bu zəncirvari təsir cəmiyyət üzrə vergi uyğunluğunu ciddi şəkildə mənfi təsir edir. Vergi aflarının tez-tez tətbiqi və cəzaların kifayət qədər caydırıcı olmaması vergi uyğunluğu mədəniyyətinin inkişafına mane olur. Lakin düzgün həyata keçirildikdə həm vergi afları, həm də cəza tədbirləri vergi şüurunun formalaşmasında faydalı ola bilər (Dolbun, 2019).

Gəlirin bölgələr üzrə yenidən bölüşdürülməsi yerindən idarəetmə əsaslı vergi sistemlərində vergi ödəyicilərinin ödəmə həvəsini artırır. Əgər vətəndaşlar verdikləri vergilərlə aldıkları xidmətlər arasında balans olduğunu hiss edərlərsə, bu fərq aradan qalxır. Yerindən idarəetmə bölgələrarası maliyyə transferlərinin şəffaflığını artırır və yerli siyasi fəaliyyətləri gücləndirir. Bu isə iki cür nəticəyə gətirib çıxara bilər: birincisi, vətəndaşlar bölgələr arası fərqliliyi müəyyən həddə qədər qəbul edərlərsə, bölgələrarası maliyyə dəstəyi azalır; ikincisi, zəngin bölgələrdə yaşayanlar vergi ödəməyə qarşı daha laqeyd ola bilərlər. Güclü transferlərin olduğu ölkələrdə yüksək vergi gəlirlərinə malik bölgələrdə vergi şüuru zəif olur. Bu neqativ təsir mərkəzləşdirilmiş sistemlərdə daha qabarıq görünür, çünki bölgələrarası gəlir fərqləri daha aydın olur (Kaval, 2022).

İnsanların vergilərini ödəmə qərarlarını yalnız maddi səbəblərlə izah etmək düzgün olmaz. Vergi ödəmə davranışında iqtisadi amillərlə yanaşı psixoloji, mədəni, əhlaki, dini və siyasi faktorlar da böyük rol oynayır. İnsanların vergi ilə bağlı davranışı onların bu məsələyə necə yanaşmalarından asılıdır. Məsələn, cəmiyyətə qarşı məsuliyyət hissi olan şəxs vergisini ödəmədikdə özünü günahkar hiss edə bilər, lakin əgər ödənilən verginin qarşılığında kifayət qədər xidmət almırsa, vergi ödəməkdən yayına bilər. Dövlətin tez-tez vergi affı tətbiq etməsi isə insanların əhlaki dəyərlərində zəifləməyə və vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Belə hallarda vergi ödəyənlər özlərini ədalətsiz vəziyyətdə hiss edə bilər və bu, ümumi vergi intizamına mənfi təsir göstərir (Avcı, 2022).

Əxlaq, insanların doğru və yanlış davranışları müəyyən edən dəyərlər sistemidir və vergini ödəmək məsuliyyəti cəmiyyətdə yüksək əxlaqi dəyər kimi qəbul olunarsa, vergi ödəməyə könüllü uyğunluq artır. Mədəniyyət isə insanların dəyərlərini, inanclarını və davranış formalarını müəyyən edir, bu da vergi ödəmə davranışlarına təsir edir. Qanunlar və institusional qurumlar isə insanların vergi ödəmə vərdişlərini tənzimləyir; ədalətli, şəffaf və sabit qanunvericilik mühitində vergi ödəyənlərin dövlətə inamı və vergiyə uyğunluğu artır (Bilgin, 2011).

Dini inanclar da vergi ödəmə davranışında əhəmiyyətlidir. Məsələn, İslamda zəkat dini bir borc kimi qəbul edilir və maliyyə məsuliyyətini ifadə edir. Siyasi sistemin şəffaflığı və idarəetmənin ədaləti vergi ödəmə söylərinə təsir edir; demokratik və iştirakçı idarəetmə şəraitində insanlar vergiyə daha çox sahib çıxırlar.

Vergi qanunlarındakı dəyişikliklər mükəlləflərin davranışına təsir edir. Aydın və ədalətli qanunlar vergi ödəməyə təşviq edərkən, qeyri-müəyyən və ədalətsiz dəyişikliklər vergi yayınına səbəb ola

bilər. Eyni zamanda, şəxsi məlumatların qorunması da vergi ödəmə münasibətinə təsir edir; gizlilik təmin edilərsə, mükəlləflərin dövlətə güvəni artır, lakin tam qapalı sistem şəffaflığa zərər verə bilər. Vergi affları kimi tədbirlər qısa müddətdə dövlət gəlirlərini artırırsa da, uzun müddətdə vergi intizamını zəiflədə və mükəlləflər arasında ədalətsizlik hissi yarada bilər (Türkay, 2019).

Nəticə

Vergi ödəmə davranışı yalnız iqtisadi və maliyyə faktorlarına əsaslanmır, eyni zamanda insanın psixoloji, sosial, mədəni və əxlaqi xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. İnsanların vergi ödəməyə münasibətində fərdi psixoloji qavrayış, sosial mühit, mədəni dəyərlər, dini inanclar və siyasi sistemin legitimliyi kimi çoxsaylı amillər rol oynayır. Məsələn, vergi ödəmə məsuliyyətini əxlaqi və sosial bir borc kimi qəbul edən cəmiyyətlərdə vergi intizamı daha yüksək olur. Eyni zamanda, dövlətin ədalətli, şəffaf və effektiv idarə olunması və vergilərin ictimai fayda üçün istifadə edilməsi barədə inam vergi ödəyicilərinin könüllü uyğunluğunu artırır. Digər tərəfdən, vergi qanunlarının tez-tez dəyişməsi, vergi afflarının yayılması və şəffaflığın zəif olması vergi ödəyiciləri arasında güvənsizlik və ədalətsizlik hissi yaradır. Bu da vergidən yayınma və qeyri-qanuni fəaliyyətlərin artmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, vergi afflarının normallaşması, vergi ödəyicilərinə gələcəkdə yenidən belə imkanların yaranacağına dair gözlənti formalaşdırır ki, bu da vergi intizamına mənfi təsir göstərir. Nəticə olaraq, vergi siyasətinin uğurlu olması üçün yalnız qanunvericiliklə kifayətlənmək yox, həm də insanların davranışlarını, sosial-mədəni kontekstlərini, dini və siyasi faktorları nəzərə almaq lazımdır. Dövlətin şəffaf, ədalətli və məsuliyyətli idarəçiliyi, vətəndaşlarla effektiv ünsiyyət və vergi ödənişlərinin faydalarının ictimaiyyətə açıq olması vergi ödəmə intizamını gücləndirir, vergidən yayınmanın qarşısını alır və ümumi iqtisadi sabitliyə töhfə verir. Bu yanaşma vergi sistemində həm hüquqi tənzimləmələrin, həm də insan amilinin balanslaşdırılmış şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə dövlətin gəlirlərinin artmasına və cəmiyyətin rifahına xidmət edərsin.

Ədəbiyyat

1. Akdoğan, M. (2023). *Sosial və mədəni amillərin vergi ödəmə davranışına təsiri*.
2. Altındağ, M. (2017). *Vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklərin vergi ödəyicilərinin davranışına təsiri*.
3. Armağan, Y. (2007). *Vergi məxfiliyi və onun vergi uyğunluğuna təsiri*.
4. Avcı, M. (2020). *Vergi qanunları və vergi ödəyicisinin davranışı*.
5. Avcı, M., Taşdemir, İ., & Kılıç, E. (2022). *Dini amillərin vergi ödəmə davranışına təsiri*.
6. Bilgin, H. (2011). *Mənəvi amillər və vergiyə riayət*.
7. Dolbun, A. (2019). *Vergi ödəmə davranışının psixoloji və hüquqi ölçüləri*.
8. Əliyev, R. (2020). Azərbaycanada vergi mədəniyyəti və vergi ödəmə davranışı. *Bakı Dövlət Universiteti İqtisadiyyat Fakültəsi Elmi İşləri*.
9. Hasanov, F. (2018). Vergi qanunvericiliyinin mükəllif davranışına təsiri. *Azərbaycan Vergi Xidməti Jurnalı*, 12(3), 45–58.
10. Hocaoglu, Y., Koca, B., Behdioğlu, M., & Demirhan, H. (2023). *Vergi amnistiyası və onun vergi intizamına təsiri*.
11. Karaca, A., Oktay, O., & Yemez, A. (2020). *Vergi amnistiyasının vergi ödəyicisinin davranışına təsiri*.
12. Kılıç, E., & Aytaç, M. (2019). İnstitusional amillər və vergi ödəmə davranışı.
13. Türkay, S. (2019). *Dövlət idarəçiliyi və vergi ödəmə münasibəti*.
14. Yurdakul, F. (2023). *Psixoloji amillər və vergi ödəmə davranışı*.

Daxil oldu: 09.02.2025

Qəbul edildi: 27.05.2025